

Przegląd Religioznawczy 2(280)/2021

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

JERZY OCHMANN

Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego

„Apeiron” w Krakowie

e-mail: jerzy.ochmann@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9624-8830

DOI: 10.34813/ptr2.2021.3

Logika żydowska i jej specyfika

The jewish logic and its specificity

Abstract. The Jewish logic is a topic developed by thinkers dealing with Jewish identity. Their main thesis is, that the essence of jewishness is not religion, race, nationality, but their logic. The logic resides deeply in the subconscious of each Jew, its specificity express in form of psychological associations and logical coherence. Its characteristic is the connection with ethics, was developped not “for itself” but “for ethics” and was used for formulate commandments. The logic has its own history and continuity. Some small modifications appeared in Jewish religious currents and in Jewish mentality in diverse times and diverse regions. The Jewish logic is based on the Torah and on hermeneutic rules of the Torah. Great stages for the history of logic was the greek translation of the Torah and the rise of Christianity. Furter important stages were the logic of Mishnah and Talmud, logic of Maimonides, rules of Haskala and introduction of the the New-Hebrew language. Logic caused the integration of the Jews, unanimity of thinking, nation survival, affected the psyche and influenced proceedings individual and social of the Jews.

Keywords: judaism, logic, identity, ethics, law, biblical hermeneutics

Logika żydowska jest tematem rozwijanym przez współczesnych myślicieli żydowskich zajmujących się problematyką tożsamości (Sion, 1997; Schumann, 2010a; 2010b; Tal, 2013). W ich wersji logika jest formą (lub sposobem)

myślenia i działania według określonego programu (kanonów i reguł), dyktuje odpowiednią strategię i postępowanie (Seuren, 2002; Arens, 1994; Sion, 2009; Marciszewski, 1980; Ajdukiewicz, 1975).

Na tożsamość człowieka składa się jego część fizyczna, psychiczna i intelektualna. Logika wymaga, by między tymi częściami panowała harmonia. Każdy człowiek ma własną indywidualną logikę, wynikającą z niej etykę (logika etyki) i sobie właściwe postępowanie (Quine, 1986; Prior, 1963; Schumann, 2008b; Manwaring, Fishel, 1998). Logika domaga się bycia konsekwentnym, wymaga spójności między różnymi elementami człowieka, zwłaszcza między jego myśleniem a postępowaniem. Ta logiczna spójność jest, zdaniem wielu myślicieli, obrazem tożsamości człowieka.

Każde społeczeństwo (mniejsze lub większe, np. naród) ma swoją tożsamość i kieruje się specyficzną dla siebie logiką. Fakt przebywania w określonym społeczeństwie zmusza do spotkania „ja” z „ty”, „ja” z „innymi”, z cudzą fizyką (biologią), psychiką i logiką (myśleniem). Różnice fizyczne i psychiczne między ludźmi są łatwe do pogodzenia i pozwalają uzupełniać się. Różnice logiczne bywają trudne do pokonania, rzadko mężczyzna rozumie kobietę, i odwrotnie. Sprzeczności w sposobie myślenia (zderzenie odmiennych logik) powodują konflikty, w których każdy jest przekonany o własnej racji, o swojej prawdzie i o tym, że postępuje właściwie i słusznie. Logika społeczna wymaga często przekraczania indywidualnej logiki. Na podstawie tego, czy dany sposób myślenia jest nam bliski, czy odległy (sprzeczny), uznajemy ludzi za przyjaciół lub wrogów, potencjalnych lub rzeczywistych. Przyjaźń (logika przyjaźni) polega głównie na podobieństwie logiki, wrogość (logika wroga) – na sprzeczności myślenia. Poznanie cudzej logiki jest ważne, aby zrozumieć drugiego człowieka i nie ulegać złudzeniom czy manipulacjom. Logika społeczna stwarza potrzebne ludziom oparcie w postaci organizacji (logika organizacji), instytucji (logika instytucji) i prawa (logika prawa), wynikające z myślenia podyktowanego logiczną motywacją, sprzyjające tożsamości i stabilizacji społeczeństwa. Logika każdego społeczeństwa jest, jak twierdzą niektórzy myśliciele, podłożem i wyrazem tożsamości danego społeczeństwa.

Religia to doktryna (logika w doktrynie), kult (logika symboliki), organizacja (logika organizacji) i etyka (logika w etyce). Każda religia ma swoją logikę (Bocheński, 1990; Schumann, 2010a; Sion, 1996; 2013), która postuluje myślenie i postępowanie według określonych reguł. Ludzie wyznający różne religie myślą w inny sposób, mają inną aksjologię, uznają za prawdę i dobro coś innego, a nawet przeciwnego, mają inaczej ukształtowaną psychikę indywidualną i społeczną. Każda religia (doktryna) zawiera przesłanki owocujące w sferze etyki (np. ma inne rozwiązania w kwestii małżeństwa). Każda religia ma inną logikę i inną etykę. Logika religii zawarta jest w pismach świętych,

tradycji i wypowiedziach myślicieli danej religii w ciągu wieków. Logiki różnych religii różnią się od logiki ogólnoludzkiej. Panuje przekonanie, że gdy ktoś zmienia religię, zmienia logikę i czyni to na skutek zmiany logiki. Warto dodać, że nie zawsze, gdyż logika, od dawna zakorzeniona w podświadomości, bywa często silniejsza i głębsza niż świeżo deklarowana (często zewnętrznie i płytko) logika nowo przyjmowanej religii.

I. Cechy logiki żydowskiej

Jako cechy logiki żydowskiej wymieniane są: stały zestaw wyrazów i pojęć, związek z etyką i prawem, jedność i modyfikacja logiki.

Stalość logiki

Ciągłość logiki wyraża się w stałym zestawie wyrazów i pojęć, związkach logicznych, poglądach, w hermeneutyce i stosowaniu swoistej argumentacji. Charakterystyczne jest eksponowanie pewnych wyrazów, nazw i pojęć. Wyrazy hebrajskie mają w języku (hebrajskim) swoje źródłosłowy i pochodne, rozciągają się na określone zakresy i skojarzenia typowe tylko dla języka hebrajskiego. Język ten zawiera sobie właściwy standard semantyczny, pola semantyczne, syntaktykę, konotacje językowe, znaki i symbole językowe oraz zakresy nazw. Dla logiki żydowskiej ważny jest język hebrajski, pewne jego wyrazy i wyrażenia, a nawet litery alfabetu (Millgram, 1985; Birnbaum, 1964; Paterson, 2005; Patai, 1977; Sion, 2004; 2005a; 2005b; Schumann, 2013c; Ochmann, 1996). Ktoś, kto ich nie zna, nie jest w stanie docenić ich wagi.

Specyfika logiki wyraża się w jawnych lub ukrytych związkach logicznych, które ukazują się we wnioskach i naprowadzają na przesłanki. Związki te są wyraźne i widoczne, ale niekiedy także niewidoczne, ukryte w podświadomości i oparte na dawnych przeżyciach lub doświadczeniach znanych wyłącznie Żydom. Owa ukryta koneksja często jest silniejsza od słów. „By być logicznym, należy nie tylko znać nakazy, ale je zachowywać. By rozumieć je właściwie, należy je stosować” – powiedzenie to zawarte jest w Misznie (Wolfson, 2014). Ktoś, kto je zna, ale nimi nie żyje i ich nie stosuje, może być niewiarygodny.

Należy przyjąć, że skoro wyznawcy i praktykujący wyciągali jakieś wnioski, to wypływały one z faktycznych (często niewypowiedzianych wyraźnie) przesłanek tkwiących w ich podświadomości. Ci wyciągnęli je z przesłanek tekstu i kontekstu, z warunków sytuacyjnych lub praktycznego (konkretnego,

faktycznego) zastosowania pewnych wskazówek Tory. Ktoś, kto nie ma w swej podświadomości owych przesłanek, nie wyciągnąłby takich wniosków, toteż nie zrozumie Żydów.

Stalość logiki wyraża się w poglądach, które faktycznie lub wirtualnie zapisane są w Torze. Tora jest dziełem otwartym, zawiera pewne przesłanki prowadzące do wniosków w różnych dziedzinach (np. w etyce, doktrynie, polityce). Idee te były rozwijane w różnym czasie na różny sposób, inaczej przez jednych, inaczej przez drugich. Przykładem są zapowiedzi mesjańskie, które Żydzi wierzący i niewierzący rozumieją inaczej, które chrześcijanie i żydzi, czytając ten sam tekst, odmiennie interpretują, gdyż inaczej jest ukształtowana ich podświadomość, a także logika. Na odmiennosc poglądów wpływa również specyficzne rozumienie definicji, odmiennie niż w logice greckiej (u Sokratesa i w Europie). Tu definicja ukierunkowana jest na zadanie, logika skupia się bowiem na funkcjonowaniu, a nie na istnieniu (ontologii). Przykładem jest definicja kobiety. Tora nie podaje ontologicznej definicji kobiety (nie mówi nawet, że jest człowiekiem), lecz operuje definicją funkcjonalną, ograniczającą się do wskazówki, że ma funkcjonować jako przyjaciółka mężczyzny. Myli się ten, kto traktuje tę definicję jako ontologiczną.

Troska o stałość logiki wyrażała się w staraniach o jednomyślność rozumienia tekstu. W tym celu tworzono hermeneutykę, której celem było ustalanie pewnych reguł odczytywania i rozumienia tekstu. Były one obowiązujące, ale dopuszczano ich warianty, co pozwalało odczytywać dany tekst na różne sposoby. Pojawiała się hermeneutyka dosłowna (konkretna), alegoryczna, mistyczna, magiczna, inna Żyda wierzącego, inna Żyda niewierzącego. Dla niewierzących Biblia jest literaturą narodową, a uwaga czytających skierowana jest na zawarte w niej treści dotyczące zarówno socjologii, polityki, psychologii, jak i historii żydowskiej. Powstawały również syntezy owych wariantów. Można było być równocześnie ortodoksem, mistykiem, kabalistą, naukowcem. Często (na skutek inkulturyzacji w diasporze) pojawiały się zapożyczenia z innej logiki i synteza z logiką obcą, a ten sam tekst odczytywany był według innej hermeneutyki (Erlewine, 2016). Przykładem zapożyczeń były żydowskie komentarze do dzieł logicznych powstałych w kulturze chrześcijańskiej. Niekiedy dochodziło do zmiany hermeneutyki. Na zmianę tę wpływał najczęściej przekład tekstów na inny język, inspirujący nowe wyobrażenia, nowe analogie i metafory (Rubenstein, 1971; Sallis, 2002). Reguły hermeneutyczne były dyskutowane i komentowane, ale oficjalnie zobowiązywały do stosowania ich w danym czasie i na danym obszarze. Gdy zmieniano (rozwijano) owe reguły, otwierano drogę do nowych skojarzeń, poglądów i wyobrażeń – następował więc nowy etap mentalności i nowy rozdział w historii logiki żydowskiej.

Zdaniem wielu autorów stałość logiki żydowskiej polega na stosowaniu specyficznej argumentacji. Głównym rodzajem argumentacji była metoda *a fortiori* (tym bardziej)¹ (Daube, 1949; Gabbay, 2009; Janowitz, 1992; Grabenhorst, 1990; Schumann, 2011). Teza o uznaniu tej argumentacji za typowo żydowską opiera się na tym, że była ona stosowana w Torze, w obu Talmudach, w Misznie, Tosefcie i w całej historii (Sion, 1997; 2013, s. 529–591)². Niekiedy (choć rzadko) Żydzi używali także innych rodzajów logiki (modalnej, temporalnej, deontologicznej, wielowarstwowej, dwuwymiarowej, przyczynowości, negatywnej), innych sposobów uzasadniania i wnioskowania (dedukcyjne, indukcyjne, redukcyjne, interferencyjne), zasad (konjunkcji, dysjunkcji, implikacji, sprzeczności i wykluczania) i innych rodzajów argumentacji (Sion, 1999; 2010a; Schumann, 2008a; 2014; 2017a; Mumford i Anjum, 2011; 2012; 2013; Brand, 1976; Turner, 1999)³.

Związek logiki z etyką i prawem

Logice żydowskiej zawsze towarzyszyła etyka – rozwijała się u boku etyki, była „dla etyki”, miała szerokie konotacje z etyką i często była rozwijana w postaci sentencji etycznych (Kaplan, 1971; Rotenstreich, 1983; Prior, 1963). Związek z etyką wynikał z funkcjonalnej definicji logiki i dzięki tak rozumianemu związkowi Żyd nie oddzielał logiki od etyki. Stąd gdy był logiczny, uważał też, że jest etyczny, gdy był etyczny, uważał też, że jest logiczny, nawet gdy tym, którzy oddzielali etykę od logiki, wydawało się inaczej (Ochmann, 1993; 1997a; 1998; 1999; 2001; 2002). Logika nie stanowiła osobnej dyscypliny czy przedmiotu wykładów (jak np. w logice europejskiej), ale część lekcji etyki. Historia etyki i tematyki dotyczącej przykazań to historia rozwoju logiki. Wytyczne etyki pieczętowano prawem, była to zatem etyka prawna. Chcąc badać historię logiki, trzeba sięgać do historii praw, śledzić, jak rozwijało się prawo i opozycja wobec prawa (antynomizm) (Rabinowitz, 1971; Jacobs i Rosenhouse, 1968; Hecht, 1987; 1996; Homolka, 2017; Hayes, 2014). Prawa były stałym tematem rozważań myślicieli żydowskich, dzięki czemu logika była w ciągłym

¹ Argumentacja *a fortiori* (tym bardziej, od tego, co słabsze, na to, co mocniejsze; jeśli jest tak, to tym bardziej, to tym więcej, tym mocniej) po hebrajsku *qol wa-chomer*.

² Avi Sion (1997) pisze, że stosowano ją również w chasydyzmie aszkenazyjskim, sefardyjskim i polskim, w kabale neoplatonickiej, perypatetyckiej, profetycznej, gnostycznej, syntetycznej, praktycznej (Izaak Luria) i teoretycznej (Mojżesz Cordovero).

³ Używali również innych argumentacji: *gezerah szwah* (porównywanie różnych interpretacji), *hekesz* (to samo w innej wersji), *binja an* (to samo za to samo, np. ząb za ząb; inny związek, np. dziecko wobec rodziców a wobec innych). Ph. Birnbaum (1964, s. 331–335) wymienia 13 rodzajów argumentacji.

rozwoju. Zmiany przesłanek logiki prowadziły do zmiany etyki i zmiany prawa, do antynomizmu lub etyki ponadprawnej.

Logika zapewniała etyce (prawnej) klucz tematyczny przykazań. Wpływała na: (1) kolejność i hierarchię ważności przykazań (które przykazanie jest najważniejsze?); (2) uzasadnienia nakazów i zakazów; (3) wnioski praktyczne postępowania według metody: od zasad do szczegółów; (4) celowość przykazania (np. ostrzeżenia, doskonalenie); (5) wskazywanie podmiotów, do których się odnosiła i kogo do czego obowiązywała (czy tylko Żydów, czy wszystkich ludzi?); (6) konsekwencje: kary, postępowanie sądowe, procedura; (7) sankcje za niezachowywanie praw i przywileje (nagrody) za zachowywanie praw (Ochmann, 2005).

Logika łączyła się z etyką i prawem (a nie z ontologią, jak w Grecji), dlatego że dla Żydów ważna była ortopraksja, a nie ortodoksja. Logika żydowska rozwijała się dla etyki praktycznej i aby była skuteczna, formułowano ją w postaci przykazań (logika przykazań) i prawa (logika prawa). Rozwijano i rozszerzano logikę po to, by wydobyć odpowiednie przesłanki etyki z tekstu Tory i innych tekstów kanonu pisma świętego, by formułować nowe przykazania i ustalać nowe prawa. Zastanawiano się również, jakie wnioski etyczne należy wyciągnąć z zapisów Tory i pism proroków, żeby sprawić, aby były skuteczne i przestrzegane (logika konsekwencji). Niektórzy etycy twierdzili, że nawet Tora jest nie dla siebie, lecz dla etyki, dla *middot* (przykazań), a współcześni logicy dodają, że Tora była kamieniem węgielnym etyki i logiki żydowskiej wszech czasów. Stawiano tezę, że etyka (a nie religia) jest istotą judaizmu i że nawet religia jest dla etyki.

Jedność i modyfikacje logiki

Zasadnicza dla Żydów była logika ortodoksji (Sion, 2010b), która zapewniała stabilność i ciągłość. Drobne odstępstwa w kwestiach drugorzędnych pojawiały się w żydowskich odłamach religijnych i każdy taki odłam wypracowywał inną hermeneutykę, a każdy pseudo-mesjasz wprowadzał inny system myślenia, inaczej odczytywał te same teksty. Inna była logika mistyki (Russel, 2013; Ochmann, 1997b), inna logika nadziei w okresach depresji (Bohn, 2017), inną logikę wprowadzał każdy ruch nieortodoksyjny, inną ruchy związane z polityką („Nie ma teologii bez polityki, nie ma polityki bez teologii”⁴), inną, gdy judaizm był religią otwartą (tj. gdy dążono do dialogu religijnego), inną, gdy był religią zamkniętą.

⁴ „There is not theology without political implications. There is no political theory without theological presuppositions” (Taubes, 2010, s. 222).

Ateizm żydowski wyrósł z tej samej logiki, ale był buntem wobec niektórych rozwiązań płynących z logiki ortodoksji, wynikał z niekonsekwencji logicznych (sprzeczności, absurdów) zauważonych w logice ortodoksji (Bullivant i Ruse, 2014; Martin, 2006; Bartnitzki, 2011; Sobel, 2004; Juergensmeyer, 2003; Mavelli, 2016; Blumenthal, 1993; Hithens, 2008). Ateizm żydowski był i pozostał żydowski, gdyż opierał się na tych samych fundamentach co ortodoksja, a jedynie dochodził do innych konkluzji. Żyd nie przestawał być Żydem, gdy stawał się niewierzący. Teza ta jest dziś silnie podkreślana (Schweid, 2008a; Dinur, 2015; Gay, 1989; Goodman, 1976; Malkin, 1998; 2004; 2007; 2017; Norman, 2015; Schwarcz, 1977; Sobel, 2004; Kogel i Katz, 1995; Gelbin, 2016; Cohen, 1998; Elijor, 1992; Wine, 1995).

Modyfikacje logiki żydowskiej dokonywały się głównie przy okazji przekładów Tory na różne języki żydowskie (aramajski, ladino, jidisz, neohebrajski) i nieżydowskie (chrześcijańskie, muzułmańskie, narodowe). Tłumacze posługiwali się odmiennymi skojarzeniami językowymi, charakterystycznymi dla języka, na który ją przekładali. Każdy przekład zawierał „dryf semantyczny”⁵ i powodował pewną modyfikację znaczeń (Hughes, 2010). W ciągu wieków pojawiły się przekłady na język łaciński (św. Hieronim, 382–402 r., Vulgata), syryjski, koptyjski (III–IV wiek), gocki (IV wiek), ormiański (V wiek), etiopski (V wiek), gruziński (V wiek), perski, nubijski, arabski, starocerkiewny (IX wiek, Cyryl i Metody). Dziś Tora przetłumaczona jest na 698 języków.

II. Historia logiki żydowskiej

Rozwój logiki żydowskiej dokonywał się w całej historii judaizmu. Każdy okres mentalności żydowskiej wprowadzał pewne modyfikacje.

Rdzeń logiki żydowskiej zawarty jest w Torze (Sion, 1997, s. 529–591; 2013; Schumann, 2010a, s. 118–119; 2013c; Schweid, 2008b). Była to głównie logika symboliczna. Tora zawiera dwa katalogi przykazań (Księga Wyjścia XXI 1–17 oraz Księga Powtórzonego Prawa V, 6–21), a oprócz tego przykazania noahickie (Księga Wyjścia IX, 8–17) (Rakover, 1990; 1998; Novak, 1983; 2014). Wszyscy Żydzi sięgają do Biblii, do całej Biblii, uznają jedność kanonu biblijnego i uważają go za źródło logiki żydowskiej, logiki jako związanej z etyką i prawem. Tora towarzyszyła Żydom w całej historii, ale była „dziełem otwartym” na różne interpretacje.

⁵ Dryf semantyczny jest zjawiskiem polegającym na niezamierzonym poszerzeniu pola semantycznego znaku językowego za sprawą przekłamania, błędnego odczytania tekstu lub niezrozumienia.

Logika zawarta w księgach prorockich różni się od logiki Tory (Sion, 1997, s. 22; Schumann, 2013). Z logiki proroków wyciągano inne wnioski niż z Tory, ale pisma prorockie były również „dziełami otwartymi” na różne interpretacje, służyły głównie jako przesłanki nowości i buntu. W XX wieku oparł się na niej syjonizm, zaadaptowali ją personaliści, egzystencjaliści i fenomenolodzy żydowscy. Niekiedy manewrowano między logiką Tory a logiką proroków lub przeciwstawiano logikę Tory logice proroków. Sprzeczności te w szczególny sposób uwypuklali ateści żydowscy XX wieku.

Pierwszym ważnym wydarzeniem dla rozwoju logiki żydowskiej była Septuaginta (w diasporze Aleksandryjskiej, 250–150 r. p.n.e.) (Ring, 1997, s. 195–212; Hughes, 2010), gdy przetłumaczono Torę na język grecki i pojawiły się skojarzenia (a nawet starcia) z logiką grecką. Tłumaczom Tory udało się pokonać ogromną przepaść między logiką grecką a logiką żydowską. Przekład ten uznano za sukces, podkreślano że otworzyła Torę na świat, i ustanowiono nawet doroczne święto symbolicznej daty owego przekładu. Gdy jednak kilka wieków później wersję tę przejęło chrześcijaństwo, judaizm zniósł święto i uznał nieautentyczność tłumaczenia. „Spotkania” z logiką grecką były kontynuowane w dalszej historii judaizmu.

Kolejnym ważnym dla logiki żydowskiej wydarzeniem było powstanie chrześcijaństwa (Sion, 2013, s. 214–234; Thom, 2012; Erlewine, 2016; Schumann, 2013a; 2013b). Święty Paweł stworzył nową logikę (stąd uważany jest niekiedy za założyciela chrześcijaństwa), którą przyjęło judeochrześcijaństwo. Przez dwa wieki logika judeochrześcijaństwa rozwijała się równolegle z żydowską, chrześcijaństwo traktowano jako odłam judaizmu. W miarę jak rozwijano tezy chrześcijańskie, nabrzmiewały różnice, pojawiały się konkluzje nieakceptowalne przez logikę żydowską, które powodowały zgrzyty i doprowadziły do przemiany chrześcijaństwa z sekty żydowskiej w odrębną religię, często antagonistyczną. Logika chrześcijańska podążała własnym torem, oparła się na przesłankach logiki proroków i ich zapowiedziach mesjańskich (Internet podaje ponad trzysta zapowiedzi) i posługiwała się logiką starogrecką (Sokratesa, Platona, Arystotelesa). W ciągu dwóch tysiącleci toczono dyskusje między logiką żydowską a chrześcijańską, zaś apologetyci obu religii starali się wykazywać logiczność i tożsamość własnej religii. Chrześcijaństwo wyciągnęło logiczny wniosek, że zapowiedzi prorockie się spełniły i że Żydzi powinni przestać istnieć, bo spełnili misję mesjańską – przygotowania chrześcijaństwa i nie rozumieją sensu trwania judaizmu. Niektórzy jednak myśliciele chrześcijańscy, przychylni dialogowi, wychodząc od logiki chrześcijańskiej, próbowali wnikać w logikę Boga i doszukiwać się w niej powodów tego, że Żydzi mają być wieczni i że są potrzebni chrześcijaństwu. Głosili, że chrześcijaństwo potrzebuje judaizmu na zasadzie opozycji logicznej, kontrastu, paradoksu, że

dziecko czuje się pewniej, gdy żyją jego rodzice, i dlatego judaizm musi istnieć wiecznie jako warunek solidnego trwania chrześcijaństwa. Żydzi uznają, że dyskusje z chrześcijaństwem przyczyniały się do doprecyzowania tożsamości judaizmu. Żydzi uznają przesłanki (zapowiedzi mesjańskie) za swoje, ale opierając się na regułach własnej logiki, dochodzą do odmiennych wniosków. Judaizm, co zapowiedzieli prorocy i co zauważają wielcy myśliciele obu religii, musi być wieczny. Stwierdzenie to zakłada jakąś logikę boską w ich tożsamości (Glatzer, 1961; Schumann, 2013b)⁶.

W I wieku skupiono się na regułach hermeneutycznych, czyli wytycznych rozumienia tekstu. Tworzono je wtedy, gdy zadawano sobie ważne pytania, rozwiązywano je, traktując jako podsumowanie (kres, finał) pewnych dyskusji logicznych. Wielkimi twórcami reguł hermeneutycznych byli: Hillel Starszy (ha-Zaken, w I wieku p.n.e.) który sformułował 7 reguł hermeneutycznych, Ismael ben Elisza (w II wieku), który sformułował 13 reguł hermeneutycznych, Eliezer (ben Yose Ha-Ge-lili w II wieku), który sformułował 32 reguły hermeneutyczne. W latach 20–200 n.e. swoje zasady hermeneutyki formułowali Tannaici, a później Amoraici⁷.

W III wieku nastąpił kolejny okres logiki żydowskiej, powstała Miszna (Schumann, 2010a, s. 25; Sion, 1997, s. 25–26, 146–147), a w niej pojawiły się słowa: „By być logicznym, należy nie tylko znać nakazy, ale je zachowywać. By rozumieć je właściwie, należy je stosować”.

Misza sygnalizowała wiele ówczesnych kontrowersji żydowskich, które starano się rozwiązać według nowych reguł (logika Miszny). W IV–V wieku powstała Gemara Jerozolimska, w VI wieku Gemara Babilońska, a następnie uzupełnienie do Miszny – Tosefta. Nastąpił nadmiar (przesyt) propozycji i okres chaosu. Kres chaosowi położył Talmud.

Talmud miał dwie wersje – najpierw był Talmud Palestyński (ok. 360 r.), potem Talmud Babiloński (w V wieku), który zawierał pewne dodatki w postaci ówczesnej logiki babilońskiej (Sion, 2010b, s. 104–131; Schumann, 2015a; 2015b; 2017c, s. 3–6; Parry, 2004). Talmud (logika Talmudu) zniwelował różnice wynikające z odmienności Miszny i Gemary, wydał wiele nowych wskazówek etycznych (etyka Talmudu) i nakreślił drogę do wydobywania następnych przykazań. Logika Talmudu rozwijała się w komentarzach, stanowiła ważny etap logiki żydowskiej i obowiązuje do dziś.

⁶ Tu wyłoniły się problemy Trójcy świętej, problemy natury Chrystusa (dwa wieki trwający spór o „i” (jotę) – *homousios* (istotny z Bogiem) czy *homojusios* (podobny do Boga).

⁷ Najbardziej znany jest spór Hillela Starszego (110 r. p.n.e. – 10 r. n.e.) z Szamajem (I wiek n.e.) oraz „Domu Hillela” z „Domem Szammaja”. Ismael (II wiek); Eliezer ben Yose Ha-Ge-lili (II wiek); Amoraici (II–III wiek) Tannaici (III–V wiek) (Birnbbaum, 1964, s. 331–335).

W kolejnych stuleciach rozwinęła się bogata literatura rabiniczna, powstały różne interpretacje spowodowane powstaniem kabały i chasydyzmu. Pojawiły się wielkie nazwiska: Izaak Luria, Chaim Vital, Mojżesz Cordovero i powstało wiele innowacji logicznych – nastąpił okres wchłaniania (infiltracji) pewnych cech logiki arabskiej, neoplatonńskiej i arystotelesowskiej, powstawały żydowskie komentarze do dzieł logicznych stworzonych w islamie i chrześcijaństwie (Russel, 2013; Schumann, 2010a, s. 11, 25–46, 146, 177–229; Ochmann, 1997b).

Nowy impuls logice nadał Mojżesz Majmonides (Mojżesz ben Maimon, 1135–1204; Ochmann, 1995, s. 151–180) w dziele *O logice* (1158), *Księdze przykazań* (1168), *Drugiej Torze* (Miszne Tora, 1170–1180) i w *Przewodniku błędzących* (1191) (Schumann, 2010a, s. 47–77; 2013c). Majmonides uchodzi za największego myśliciela i logika żydowskiego. W wyniku syntezy z logiką arystotelesowską dokonał reformy przykazań, ograniczył ich liczbę do 613 (248 przykazań pozytywnych i 365 negatywnych). Reforma ta wzbudziła opór i wywołała polemiki trwające dwieście lat. Adaptacja logiki arystotelesowskiej do judaizmu budziła protesty, a połączenie z logiką żydowską uznawano za nieporozumienie. Ostatecznie przyjęto jego reformę na zasadzie, że na to samo można spojrzeć z różnych punktów widzenia (np. słowo Boga w sobie a słowo Boga dla konkretnego człowieka). Powstawało wiele komentarzy do Majmonidesa. Alternatywą wobec Talmudu i Majmonidesa były halachy (które formułowały przykazania) oraz ówczesne nurty kabały, chasydyzmu i mistyki. Powstawały też dzieła podkreślające różnice między logiką Talmudu a logiką Majmonidesa oraz syntezy jednej z drugą. Wielkim wydarzeniem dla logiki w judaizmie aszkenazyjskim był kodeks prawny Józefa Karo (1488–1575) *Nakryty stół* (Zonta, 2017; Elior, 1992).

W XVI wieku nastąpiła Reformacja, a z nią fala przekładów Tory na języki europejskie oraz komentarze do nowych przekładów (Hughes, 2010; Taubes, 2010). Protestantkie przekłady Tory uwikłały terminologię biblijną w obce (dotychczas) judaizmowi związki logiczne, prowadziły do porównań z obcymi hermeneutykami (powstałymi w nowych nurtach reformacji), z modyfikacjami znaczeń w różnych językach. Mnożyły się przekłady na języki narodowe – najpierw pojawiały się przekłady częściowe, następnie całościowe⁸. W okresie Renesansu pojawili się wielcy socjologowie (zwłaszcza utopiści), politycy i filozofowie. Logika każdego z nich sięgała do innych cytatów Tory i innych proroków, odczytywała je na swój sposób. W XVII wieku pojawiała

⁸ Najważniejszy był całościowy przekład Tory Starego Testamentu (protestancki, niemiecki) Marcina Lutra i Filipa Melanchtona (i szerszego zespołu hebraistów) oraz Ulrycha Zwingliego (1531, 1540). Całościowego przekładu katolickiego na język polski dokonał Jakub Wujek (1599), przekładem protestanckim była Biblia Brzeska (1563) i Biblia Gdańska (1632).

się logika Kartezjusza (1596–1650) i logika racjonalistów, logika empiryków i deistów np. Barucha Spinozy (1632–1677). Wśród Żydów znalazło się wielu dyskutantów, zwolenników i oponentów (Ochmann, 1995, s. 224–279). Każdy obszar diaspory miał swoje problemy wynikające z odmiennej logiki obowiązującej na danym obszarze.

Haskala (oświecenie żydowskie) rozpoczęła się w XIX wieku (Ochmann, 2000; Wigoder, 1998). Wprowadziła do judaizmu nową logikę (kosztem dawnej) i stosowała ją głównie w etyce społecznej i obywatelskiej. Promowano wówczas europejskie myślenie (zwłaszcza *Wissenschaft des Judentums*) i nowe spojrzenie na judaizm, ze wstydem zaś mówiono o dawnych wariantach logiki żydowskiej.

Ważnym wydarzeniem dla logiki żydowskiej było powstanie (z początkiem XX wieku) języka neohebrajskiego (Ring, 1997; Hughes, 2010; Taubes, 2010). Nastąpiła desakralizacja języka, przemiana języka świętego na język codzienny, w tym zmiana słów, pojęć, skojarzeń, związków logicznych i poglądów.

W XX wieku rozpoczęła się inkulturyzacja, pojawiła się nowa tematyka, ateizm, nowe nurty filozoficzne (np. personalizm, egzystencjalizm, fenomenologia), syjonizm, powstały nowe rodzaje hermeneutyki (polityczna, etniczna, kosmiczna, nacjonalistyczna, kulturowa, cywilizacyjna), i niekiedy bardzo oryginalne tezy (np. logika krwi). Nastąpił szoah (Holokaust), pojawiły się dzieła starające się wniknąć w logikę Boga-opiekuna narodu. Wielu Żydów, nie mogąc zrozumieć tego, że Bóg jako opiekun narodu zezwala na jego rzeź. Żydzi, przyzwyczajeni do posługiwania się argumentacją *a fortiori*, uznali to za absurd i stali się ateistami. Nowa logika rozlała się również na nowe dziedziny (ekologia, feminizm, globalizacja, gender), które wymagały nowych zastosowań logiki i nowych wyrazów (Bramer i Boesel, 2010).

III. Konsekwencje logiki żydowskiej

Logika żydowska rzutowała na pojmowanie tożsamości, przetrwanie narodu, na psychologię i socjologię żydowską. Współcześnie nowością logiki żydowskiej jest oparcie tożsamości żydowskiej na logice żydowskiej i uznanie jej za podstawowe, trwałe i niezbywalne kryterium „żydowskości”. Uznano, że była (i jest) ona czymś pierwszorzędnym, fundamentalnym, mimo pewnych odmian, wersji i historycznych modyfikacji. Logika rzutowała również na etykę (ortopraksję) i poglądy. Poglądy zmieniały się, ale logika pozostawała w podświadomości nawet ateistów żydowskich. Dziś panuje pogląd, że dzięki logice żydowskiej Żyd nie traci tożsamości i nie przestaje być Żydem, nawet gdy zmienia religię lub się jej wyrzeka. O tożsamości żydowskiej, etyce, poglądach

decydują zatem nie czynniki drugo- lub trzeciorzędne (np. religia, wiara, narodowość, rasa), ale właśnie logika (Tal, 2013; Tzaban, 1998; Katz-Stone, 1997).

Wysunięto tezę, że logika zdecydowała o strategii przetrwania narodu. Wkład logiki w przetrwanie polega na założeniu, że wrogość i wszystkie konflikty rodzą się w umyśle człowieka, w jego myślach i jego logice, a zderzenia międzyludzkie wynikają ze sprzeczności logik i przejawiają się w konkretnym nastawieniu i postępowaniu. Znając czyjąś logikę, możemy przewidzieć zagrożenia, zapobiec konfliktom i przygotować obronę, pod warunkiem że zwrócimy na nią uwagę. Rolę logiki w kwestii bezpieczeństwa podkreślał już Arystoteles, który uważał, że pierwszym krokiem do harmonii międzyludzkiej jest ujednoczenie myślenia całej ludzkości. Stworzył logikę formalną jako ogólnoludzki system myślenia i starał się zdefiniować jego reguły. Logika formalna miała przyczynić się do integracji intelektualnej całej ludzkości, toteż uczono „jednej” logiki na uniwersytetach całego świata, ale celu nie osiągnięto i marzenia Arystotelesa nie spełniły się (Mavelli, 2016, s. 117). U Żydów było odwrotnie. Nie wierzyli oni, że wrogość zniknie (przekonywał ich o tym ciągle antysemityzm), a skoro nie zniknie, to należy być wyczulonym na wrogość. Stali się nadwrażliwi na wrogą im logikę. Wszędzie węszyli wrogość, niekiedy nawet dostrzegali antysemityzm tam, gdzie go nie było, i dzięki temu przetrwali (w diasporze, wśród społeczeństw sobie wrogich). „Dzięki wrogom faktycznym i urojonym Żydzi wyrobili w sobie odporność na wroga (niespotykaną wśród innych narodów), wyczulenie, a nawet nadwrażliwość (*vulnerability*) na wroga, a z nią silny mechanizm samoobrony. Zwiększona odporność przekazywana była genetycznie i jest warstwą narosłą na podświadomości” (Goldmann, 1976, s. 25; Ochmann, 2011).

Oryginalna jest teza, że logika żydowska rzutowała na psychikę narodową, na odrębność psychiki Żydów od nie-Żydów i na integralność narodową. Kształtowała psychologię pragnień, nadziei, wpływała na sferę mentalną i na psychiczne przeżywanie kłopotów (Sion, 2004; 2005a; 2005b; 2006; 2009; Axinn, 1994; Bohn, 2017). Każdy okres historii i każda diaspora tworzyły modyfikacje czasowe lub regionalne, mimo to Żydzi mają świadomość odrębności własnej logiki. Logika osadzona jest w podświadomości żydowskiej i przekazywana genetycznie. Dzięki temu Żydzi zachowują swoją tożsamość i nigdy nie przestają być Żydami, nawet gdy oficjalnie zmienią religię lub przestaną wierzyć. Zmiana ta nie unicestawia bowiem ich głębokiej podświadomości. Podświadomość żydowską posiada i rozumie tylko Żyd i przez to nie jest w stanie zrozumieć chrześcijanina czy muzułmanina, bo uznaje go za nielogicznego.

Logika żydowska ma określone konsekwencje w życiu społecznym, a rozwija się w toku ustawicznych dyskusji i wpływa na wzajemną tolerancję. Żydzi

są – jak twierdzi Nahum Goldmann – narodem dynamicznym, dialektycznym i kłótliwym. W całej swej historii prowadzili dyskusje na tematy niesprecyzowane przez hermeneutykę i logikę. Nigdy nie byli jednomyślni. Jedni drugim stawiali ciągle zarzuty i prowadzili spory, a to powodowało ustawiczne posługiwanie się logiką i trening logiczny. „W obrębie judaizmu ścierali się wszyscy ze wszystkimi. Żydzi są narodem kłócącym się na każdym szczeblu. Tam, gdzie jest dwóch Żydów, są trzy opinie, a gdy zabiera głos jeden odłam, zaraz wstaje jego antagonistą [...]. Kłócą się przywódcy, kłócą się odłamy, kłócą się Żydzi z różnych obszarów diaspory, Żydzi z diaspory z Żydami z Izraela. Spory między Żydami diaspory a Żydami w państwie Izrael należą dziś do najostrzejszych” (Goldmann, 1976, s. 103, 178; Gurock, 1998; Patai, 2004)⁹.

Wszyscy uznawali jednak „kamień węgielny” logiki żydowskiej, jakim była logika Tory i specyficzne dla niej pojęcia. Żydzi zdają sobie sprawę ze swej jednolitości (stąd solidaryzm) i niejednolitości (stąd kłótliwść wewnętrzna). Przyzwyczajeni są do różnych odmian tej samej logiki żydowskiej, a dyskusje, jakie między sobą prowadzą, uważają za pozytywny przejaw dynamizmu. Są bardzo tolerancyjni wobec siebie, zachowują jedność w wielości, mają szacunek dla różnych odmian logiki i etyki, toteż uważani są za promotorów pokoju (Wald, 1944; Homolka i Friedlander, 1994; Homolka, 2017). W judaizmie panuje pluralizm i dialektyka, nie ma tępienia heretyków.

Konsekwencją była otwartość na nieskończoną ilość aksjomatów (aksjomat jest kategorią logiczną), co powodowało, że Żydzi krytykowali logikę arystotelesowską za to, że ograniczała ilość aksjomatów i dogmatyzm chrześcijański, który określali jako *roman imperialism* lub *roman totalitarism*. W chrześcijaństwie o aksjomatach religijnych (dogmatach) rozstrzygały sobory, a kto się ich decyzjom nie podporządkowywał, ściągał na siebie anatemę.

Konsekwencją logiki żydowskiej w socjologii według Goldmanna jest paradoks wrogości (Goldmann, 1976, s. 103; Ochmann, 2012, s. 323–353). Paradoks logiczny zastosowany do kategorii wrogości (wrogość to sprzeczność dwóch logik) polega na specyficznym rozumieniu wrogości i każe odróżniać wrogów zewnętrznych (obiektywnych) od „moich” wrogów. Swoich wrogów uważa jedynie za swoich oponentów w tym samym temacie. „Mój wróg ma coś mojego, bo gdyby nie miał, byłby dla mnie neutralny”. Na swoich wrogach, mimo że są oponentami, można polegać (solidaryzm). Dialektyka postuluje jedynie, by sprawdzać logikę „w drzewie” (czyli w historii, korzeniu), to znaczy czy dana tematyka mieści się w zakresie (obrębie) tematyki żydowskiej i występuje jako ogniwo procesu równoległego oraz co na ten temat mówiły autorytety żydowskie (Schumann, 2013c, s. 307–310).

⁹ Schumann uważa tę cechę nie za cechę psychiki, lecz logiki (Schumann, 2010a, s. 152–166).

Zakończenie

Logika cieszy się dziś wielkim zainteresowaniem. Pojawiają się opracowania na temat logik zawartych w religiach (logika judaizmu uważana jest za jedną z odmian logiki wyrosłych z religii), np. na temat logiki islamu, buddyzmu i hinduizmu (Bergstra, 2011; Mavelli, 2012; Ingran, 2015; Akrami, 2017; Spevack, 2010; Walbridge, 2011; Sadeghi, 2013; Baqir, 1998; Balcerowicz, 2001, s. 379–403; 2010; 2017, s. 507–529; Schumann, 2010b, s. 286; 2012; 2017b; 2019; Sion, 1996, s. 360–366; 1997, s. 276–284; 2002; 2013, s. 267–284). Wiele uwagi poświęca się też wykorzystaniu logiki w dialogu między religiami, tematyce propagandy, a nawet więziennictwa. Nowa koncepcja dialogu wychodzi z założenia, że różnice między religiami są wynikiem odmiennych logik. Różnice te, mające związek z logiką, mogą być zniwelowane wyłącznie za pomocą logiki i mogą tego dokonać wyłącznie logicy, posługując się metodami logiki w dyskusji. Koncepcja ta rzutuje również na metody propagandy. Właściwą jej metodą jest posługiwanie się logiką i przedstawianie innej logiki. Póki adresat nie zmienia logiki, nie rokuje nadziei na zmianę przekonań. Trzeba przeciwstawić mu inną logikę, a nie karać, tępić czy zmuszać. W więziennictwie mnożą się postulaty niewypuszczania z więzień osób kończących karę, póki nie stwierdzi się u nich zmiany „logiki zbrodniarza” na logikę człowieka normalnego. Stwierdzono bowiem, że pobyt w więzieniu może okazać się nie tylko nieskuteczny, ale może nawet przyczynić się do nasilenia logiki niebezpiecznej dla otoczenia.

Współcześnie zainteresowanie wzbudza również logika zawarta w systemach społecznych i strategii politycznej: w logice komunizmu, imperializmu (Shandro, 2014a; 2014b; Szymański, 1981) i w logice poszczególnych krajów, np. USA, państw Ameryki Łacińskiej, Izraela czy państw Unii Europejskiej (Bicchieri, 1999; Manwaring, Corr, Dorff, 2003; Manwaring, 2002a; 2002b; 2003; 2004; 2006; Handelman, 2004; Tal, 2013; Ohana, 2012), a także logika wielkich strategów i imperatorów. Każdy wódz miał swoją logikę, strategię, swoje metody i taktykę. Znając ich logikę, można przewidzieć zagrożenia. Politycy często postępują nielogicznie, usiłując rozwiązywać sprzeczności logiczne za pomocą broni. Zarzuca się politykom, że pomijają logikę ludzką i postępują jak zwierzęta, że są ludźmi-zwierzętami. Jeżeli przyjąć, że wrogość jest efektem sprzeczności myślenia, to wynika z tego logiczny wniosek, że sprzeczności logiczne powinny być rozwiązywane według reguł logiki. Analizowano logikę i strategię wielkich wodzów: Cezara, Napoleona, Hitlera, Stalina (Langerbein, 2004; Rappaport, 1999; Ochmann, 2019a; 2019b). Stwierdzono również, że

strategię ulegają przemianie wyłącznie wtedy, gdy następuje zmiana myślenia. Bez przemiany logiki stanowią zagrożenie.

W opracowaniach dotyczących logiki jedni autorzy ukazują proces zbliżania logik (np. żydowskiej z chrześcijańską), aprobuje go i pozytywnie oceniają wszelkie zbliżenia czasowe i regionalne (Ring, 1997). Inni podkreślają odmienności i sprzeczności, uznają je za nieusuwalne, bronią „przejrzystej” logiki judaizmu, określają, jaka była, jaka jest i jaka być powinna (Frank, 2000; Taubes, 2010, s. 45–58; Hutt, 2018; Ochmann, 2009; 2010a)¹⁰.

Kolejnym tematem jest logika przyszłości (Sion, 1996; 2013; Manwaring, 2011; Ochmann, 2020; Schumann, 2015b; 2018a; 2018b). Wszyscy logicy twierdzą, że logika będzie się rozwijać. Za korzystną sytuację dla jej rozwoju uznano dialog logików i poszukiwanie inspiracji w logikach pacyfistycznych. Najwybitniejsi Żydzi XX wieku (H. Cohen, F. Rosenzweig, M. Buber, A. Heschel, J. Sołowejczyk) sięgali do takich logik (Erlewine, 2016, s. 1–13, 52–156). Logicy powinni bacznie obserwować kierunek rozwoju współczesnych założeń i prognozować, alarmować lub pochwalać, mimo że ostatecznie o rozwoju logiki zdecydują nowe zagrożenia i wyzwania XXI wieku (Manwaring, 2001; Manwaring, Corr, Dorff, 2003; Ochmann, 2010b; 2013; 2017; 2018). Logicy są największą nadzieją przyszłości i powinni oni uważać swoją pracę za świętą misję tworzenia świata lepszym i bezpieczniejszym (Boutroux, 1955, s. 231–272).

Historycy logiki ukazują wielki wkład Żydów i logiki żydowskiej w rozwój logiki, podkreślają wpływ logiki żydowskiej na logikę chrześcijańską i muzułmańską oraz wpływ żydowskiej logiki prawa na prawo europejskie. Należy docenić ogromną wartość niektórych wymienionych koncepcji, uznać wiele cennych spostrzeżeń (np. sposoby odkrywania logiki przez analizę etyki i prawa) oraz ogromną pracę analityczną autorów tych dzieł. Ich tezy zostały oparte na skrupulatnej analizie doświadczeń trzech tysięcy lat. Cenne są również ich postulaty dotyczące przyszłości logiki oraz uwagi na temat trwałości (wieczności) logiki. Niektóre ich stwierdzenia są zbieżne z aksjomatami psychologii kognitywnej, a niektóre nawet potwierdzone empirycznymi badaniami funkcjonowania mózgu (neurosciencja) i wnioskami wynikającymi z badań genetycznych¹¹.

¹⁰ Logika jest niezwycięzalna, gdyż nawet gdyby chciał zwalczyć logikę, trzeba by również posłużyć się logiką” (La logistique est invincible, car [...] pour combattre la Logique, il faut encore faire de la logique) (Itelson, 1904, s. 131). „Logika [...] jest wiedzą stałą i definitywną, jest wiedzą która toczy się na stałych [konstantach] logicznych absolutnie dookreślonych i niezmiennych” (La logique [...] est une science fixe et définie; c’est une science qui roule sur des constantes logiques absolument déterminées et immuables) (Boutroux, 1904, s. 54).

¹¹ W badaniach DNA mózgu, genetyki (np. przy adopcji niemowląt), odpowiedziach na pytanie, po ilu generacjach odziedziczona logika zanika (na podstawie wniosków z doświadczeń 11 września 2001 r. w Nowym Jorku).

Literatura

- Ajdukiewicz K. (1975). *Logika pragmatyczna*. Warszawa: PWN.
- Akrami M. (2017). From logic of islam to islamic logic. *Logica universalis*, 1(1), 61–83.
- Arens E. (1994). *The logic of pragmatic thinking*. Atlantic Highlands, NJ: Humanistic Press.
- Axinn S. (1994). *The Logic of Hope: Extensions of Kant's View of Religion*. Leiden: Brill.
- Balcerowicz P. (2001). The logical structure of the Naya method of the Jainas. *Journal of Indian Philosophy*, 29(3), 379–403.
- Balcerowicz P. (2010). *Logic and belief in Indian philosophy*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Balcerowicz P. (2017). Logic in religious and non-religious belief systems. *International Journal for Philosophy of Religion*, 10(24), 507–529.
- Baqir Z. (1998). *The problem of definition in islamic logic*. Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization.
- Bartnitzki A.L. (2011). *How judaism become a religion. An introduction to modern Jewish thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Bergstra J.A. (2011). *Real islamic logic*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bicchieri C. (1999). *The logic of strategy*. New York: Oxford University Press.
- Birnbaum Ph. (1964). *Encyclopedia of jewish concepts*. New York: Hebrew Publishing Company.
- Blumenthal D.R. (1993). *Facing the abusing God. A theology of protest*. Louisville: John Knox.
- Bocheński J.M. (1990). *Logika religii*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Bohn E.D. (2017). The logic of hope. A defense of the hopeful. *Religious Studies*, 2(13), 1–10.
- Boutroux M. (1904). Les principes des mathématiques. I. Principes de la logique. *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, 1(19), 526–528.
- Boutroux P. (1955). *L'idéal scientifique des mathématiciens dans l'antiquité et les temps modernes*. Paris: Presses universitaires de France.
- Bramer D., Boesel C. (red.) (2010). *Divine contradiction. The Logic of blood in the Hebrew and christian scriptures*. ProQuest.
- Brand M. (1976). *The nature of causation*. Urbana: University of Illinois Press.
- Bullivant S., Ruse M. (red.) (2014). *The Oxford handbook of atheism*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohen H. (1998). God as legal fiction. W: Y. Malkin (red.). *Free judaism. Religion in Israel* (s. 137–142). Jerusalem: Free Judaism.
- Daube D. (1949). Rabbinic methods of interpretation. *Hebrew Union College Annual*, 22, 239–265.
- Dinur A. (2015). Secular theology as a challenge for jewish atheists. *Melilah*, 15, 131–144.
- Elior R. (1992). *The paradoxal ascent to God. The kabbalistic theosophy Habad Hasidism*. Albany: State University Press.

- Erlewine R. (2016). *Judaism and the West. From Hermann Cohen to Joseph Solowejt-schik*. Bloomington: Indiana University Press.
- Frank D.H. (2000). *The Jewish philosophy reader*. London: Routledge.
- Gabbay A. (2009). Analysis of the Talmudic argumentation A Fortiori inference rule (Kol Vachomer) using Matrix abductio. *Studia Logica*, 92(3), 281–364.
- Gay P. (1989). *A godless jew. Freud, Atheism and the making of psychoanalysis*, New Haven: Yale University Press.
- Gelbin C.S. (2016). *Jewish culture in the age of globalization*. London: Routledge.
- Glatzer N.N. (1961). *Franz Rosenzweig. His life and thought*. New York: Schocken Books.
- Goldmann N. (1976). *Le paradox juif. Conversations avec Léon Abramowicz*. Paris: Stock.
- Goldmann N. (1978). *The jewish Paradox*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Goldmann N. (1982). Where Is Israel Going? *New York Review of Books*, 29(15).
- Goodman S. (1976). *The faith of a secular Jews*. New York: Ktav.
- Grabenhorst Th.K. (1990). *Das Argumentum a fortiori*. Berlin: Peter Lang Verlag.
- Gurock J.S. (1998). *American Zionism: Mission and Politics*. New York: Routledge.
- Handelman D. (2004). *Nationalism and the Israel state buereaucratic logic in public events*. Oxford: Berg.
- Hayes Ch.E. (2014). *Jewish law and its interaction with other legal systems*. Liverpool: Deborah Charles Publishing.
- Hecht N.S. (1987). *Selected topics in Jewish law*. Tel Aviv: Open University.
- Hecht N.S. (1996). *An Introduction to the history and sources of Jewish Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Hithens Ch. (2008). *God is not Great. How religion poisons everything*. London: Atlantic Books.
- Homolka W. (2017). *Jewish and Israeli law. An Introduction*. Berlin: De Gruyter.
- Homolka W., Friedlander A. (1994). *The gate to perfection. The idea of peace in Jewish thought*. New York – Oxford: Berghahn.
- Hughes S.W. (2010). *The invention of jewish identity. Bible, philosophy and the art of translation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hutt C. (2018). *Jewish religious and philosophical ethics*. London: Routledge.
- Ingran J.H. (2015). The strategic logic of islamic state information operations. *Australian Journal of international Affairs*, 69(6), 1–24.
- Jacobs L., Rosenhouse I. (1968). *Jewish law*. New York: Behrman House.
- Janowitz L. (1992). Rabbinic inference and the rationality debate. *The Journal of Religion*, 72(4), 491–511.
- Juergensmeyer M. (2003). *Terror in the mind of God. The global rise of religious violence*. Berkeley: University of California Press.
- Kaplan M.M. (1971). Philosophy of jewish ethics. W: L. Finkelstein L. (red.). *The Jews, their role in civilization* (s. 32–64). New York: Schocken Books.
- Katz-Stone A. (1997). Less than divine approach. Jews must abandon belief in God to find their identity as a people says Humanistic judaic founder. *Baltimore Jewish Times*, 237(3).

- Kogel R., Katz Z. (red.) (1995). *Judaism in a secular humanistic jewish thought*. Hoboken: Ktav Publishing House.
- Langerbein H. (2004). *Hitler's death squads. The logic of mass murder*. College Station: Texas University Press.
- Malkin Y. (red.) (1998). *Free judaism. Religion in Israel*. Jerusalem: Free Judaism.
- Malkin Y. (2004). *Secular judaism. Faith, values and spirituality*. London: Valentine Mitchel.
- Malkin Y. (2007). *Judaism without God. Judaism as culture. Bible as literature*. Jerusalem: Secular Judaism.
- Malkin Y. (2017). *Secular Jewish culture*. Jerusalem: Secular Judaism.
- Manwaring M.G. (2001). *Deterrence in the twenty-first century*. London: Routledge.
- Manwaring M.G. (2002a). *Nonstate actors in Colombia. Threat and response*. Carlisle: Strategic Studies Institute.
- Manwaring M.G. (2002b). *Venezuela's Hugo Chavez. Bolivian socialism and assimetric warfare*. Carlisle: Strategic Studies Institute, Florida International University.
- Manwaring M.G. (2003). *Latin America*. Carlisle: Strategic Studies Institute.
- Manwaring M.G. (2004). Security in the Americas. Neither evolution nor devolution. *Impass. Small Wars and Insurgencies*, 15(1), 54–82.
- Manwaring M.G. (2011). *The strategic Logic of the contemporary security dilemma*. Carlisle: Strategic Studies Institute.
- Manwaring M.G., Corr E.G., Dorff R.H. (red.) (2003). *The search for security. A US grand strategy for the twenty-first century*. Westport: Praeger.
- Manwaring M.G., Fishel J.F. (1998). *Toward responsability in the new world disorder. Challenges and lessons on peace operations*. London: Routledge.
- Marciszewski W. (red.) (1980). *Mała encyklopedia logiki*. Wrocław: Ossolineum.
- Martin M. (red.) (2006). *The Cambridge companion to atheism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mavelli L. (2012). *Europe's encounter with islam. The secular and the post-secular*. London: Routledge.
- Mavelli L. (2016). Governing uncertainty in a secular age. Rationalities of violence theodicy and torture. *Security Dialog*, 47(2), 117–132.
- Millgram A.E. (red.) (1985). *God, Torah, Israel. Concepts that distinguish judaism*. Jerusalem: B'nai Brith.
- Mumford S., Anjum R.L. (2011). *Getting causes from powers*. Oxford: Oxford University Press.
- Mumford S., Anjum R.L. (2012). *The logic of causation*. Oxford: Oxford University Press.
- Mumford S., Anjum R.L. (2013). *Causation. A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Norman S. (2015). The attenuation of God in modern jewish thought. *Melilah*, 12, 97–109.
- Novak D. (1983). *The image of non-Jew in judaism. An historical and constructive study of the Noahide laws*. Lewinston: E. Mallen Press.
- Novak D. (2014). *The idea of Noahide law*. Oxford: Oxford University Press.

- Ochmann J. (1993). Etyka żydowska. Między etyką religijną a etyką narodową. W: J. Pawlica, B. Szymańska (red.). *Człowiek i uniwersalne wartości etyczne w różnych kulturach* (s. 163–175). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ochmann J. (1995). *Średniowieczna filozofia żydowska*. Kraków: Universitas.
- Ochmann J. (1996). Imię Boże w religii, mistyce, magii i pietyzmie żydowskim. *Przegląd Religioznawczy*, 3(181), 25–37.
- Ochmann J. (1997a). Aspekty etyczne w międzykulturowych relacjach Żydów w XX wieku. W: J. Pawlica (red.). *Etyka i życie publiczne* (s. 88–94). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ochmann J. (1997b). *Peryferie filozofii żydowskiej*. Kraków: Universitas.
- Ochmann J. (1998). Etyka prawna i ponadprawna w judaizmie. W: J. Pawlica (red.). *Etyka a prawo i praworządność* (s. 125–137). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ochmann J. (1999). Antynomizm w etyce żydowskiej. W: J. Pawlica (red.). *Spór o etykę*. (s. 25–35). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ochmann J. (2000). *Filozofia Oświecenia żydowskiego*. Kraków: Universitas.
- Ochmann J. (2001). Żydzi – naród etycznie wybrany. *Forum Myśli Wolnej*, 2–3, 25–28.
- Ochmann J. (2002). Koncepcja Żyda jako „istoty etycznej”. *Res Humana*, 4(59), 16–19.
- Ochmann J. (2005). Tajemnicze przywileje wiary. Leo Baecka koncepcja dialogu. *Filozofia Dialogu*, 3, 71–89.
- Ochmann J. (2009). Instytut Trzeciej Świątyni. *Forum Myśli Wolnej*, 44–45, 9–17.
- Ochmann J. (2010a). Krytyka dialogu żydowsko-chrześcijańskiego. Yehasjahu Leibowitz. W: M. Olszycki, W. Radecki (red.). *Memoriale Domini* (s. 375–385). Gniezno: Gaudentinum.
- Ochmann J. (2010b). Sterowany profil nowego Europejczyka. *Apeiron*, 4, 47–63.
- Ochmann J. (2011). Twój wróg jest twoim przyjacielem. Etyka paradoksu Nahuma Goldmana. *Przegląd Religioznawczy*, 3(241), 15–32.
- Ochmann J. (2012). Żyd – człowiekiem paradoksu. Filozofia paradoksu Nahuma Goldmana. *Studia Europaea Gnesnensia*, 8, 323–353.
- Ochmann J. (2013). Reservations toward steering Europe. *Security Dimensions and Socio-legal Studies*, 9, 5–15.
- Ochmann J. (2017). Kosmos i chaos, jako kategorie ontologiczne filozofii bezpieczeństwa. *Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje*, 25, 185–219.
- Ochmann J. (2018). Feminizm w syjonizmie. W: P. Podeszwa, W. Szczerbiński (red.). *Israel od marzenia do spełnienia. „A jeśli zechcecie, nie będzie to baśnią (Theodor Herz) (s. 67–78)*. Gniezno: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Ochmann J. (2019a). Logika gwarancją bezpieczeństwa. W: J. Gierszewski, M. Kubiak (red.). *Kultura bezpieczeństwa w teorii i praktyce* (s. 31–47). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Ochmann J. (2019b). Zmiana wroga w sojusznika w świetle logiki bezpieczeństwa. *Academia Diplomatica Europaea. Kultura Bezpieczeństwa*, 34, 105–140.
- Ochmann J. (2020). The logic of security. *Security Dimension*, 33, 189–216.
- Ohana D. (2012). *The origins of Israeli mythology. Neither cannanites nor crusaders*. New York: Cambridge University Press.

- Parry A. (2004). *The complete idol's guide to the Talmud*. Indianapolis: Alpha Books.
- Patai R. (1977). *The Jewish Mind*. Detroit: Wayne University Press.
- Patai R. (2004). *Nahum Goldmann: His Missions To The Gentiles*. Aya: University of Alabama Press.
- Paterson D. (2005). *Hebrew language and jewish thought*. London: Routledge.
- Prior A.N. (1963). *Logic and The basis of ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Quine W.V. (1986). *Philosophy of logic*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rabinowitz J.J. (1971). The influence of jewish law on the developpment of the common law. W: L. Finkelstein (red.). *The Jews, their role in civilization* (s. 1–3). New York: Schocken Books.
- Rakover N. (1990). *The multi-language bibliography of Jewish law*. Jerusalem: Library of Jewish Law.
- Rakover N. (1998). *Law and the Noahides. Law as a universal value*. Jerusalem: Library of Jewish Law.
- Rappaport H. (1999). *Joseph Stalin. A biographical companion*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Ring J. (1997). *The political consequences of thinking. Gender and judaism in the work of Hannah Arendt*. Albany: Oxford University Press.
- Rotenstreich N. (1983). *Man and his dignity*. Jerusalem: Magnes Press.
- Rubenstein R.L. (1971). *The religious imagination*. Boston: Beacon Press.
- Russel M. (2013). *Mysticism and Logic*. Auckland: Floating Press.
- Sadeghi B. (2013). *The logic of lawmaking in islam. Women and prayer in the legal tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sallis J. (2002). *Logic of imagination. The expanse of the elemental*. Bloomington: Indiana University Press.
- Schumann A. (2008a). Non-Archimedean fuzzy and probability logic. *Journal of Applied Non Classical Logics*, 18(1), 29–48.
- Schumann A. (2008b). *Philosophical logic*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
- Schumann A. (red.) (2010a). *Judaic Logic*. Piscataway, NJ: Gorgias Press.
- Schumann A. (red.) (2010b). *Logic in religious discourse*. Frankfurt: Onto Verlag.
- Schumann A. (2011). Quol wa-omer and theory of Massive-Parallel proofs. *History and Philosophy of Logic*, 32(1), 71–83.
- Schumann A. (2012). *Talmudic Logic*. London: College Publications.
- Schumann A. (2013a). *Logic in Central and Eastern Europe. History, science and discourse*. Lanham: University Press of America.
- Schumann A. (2013b). *Logic in orthodox christian thinking*. Frankfurt: Ontos Verlag .
- Schumann A. (2013c). Logical cornestones of judaic argumentation theory. *Argumentation* 8, 27(3), 305–326.
- Schumann A. (2014). *Unconventional logics in decision making*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania.
- Schumann A. (2015a). *Logika Talmudu*. Kraków: Copernicus.
- Schumann A. (2015b). The logic System is the way You do Logic. *Studia Humana*, 3(4), 42–44.

- Schumann A. (2017a). Conventional and unconventional reversible logic gates on Physarum polycephalum. *International Journal of Parallel*, 32(2), 218–231.
- Schumann A. (2017b). On the Babylonian origin of symbolic Logic. *Studia Humana* 6(2), 126–154.
- Schumann A. (2017c). Preface. Philosophy and History of Talmudic Logic. *Studia Humana*, 6(2), 3–6.
- Schumann A. (2018a). Creative reasoning and Content-genetic Logic. *Studia Humana*, 7(4), 39–45.
- Schumann A. (2018b). Logic for unconventional computing. *International Journal of Parallel*, 33(3), 233–236.
- Schumann A. (2019). On the origin of Indian logic from the viewpoint of the Pali Canon. *Lógica Universalis*, 13(3), 347–394.
- Schwarz M. (1977). Atheism and modern thought. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 44, 127–154.
- Schweid E. (2008a). *The idea of modern Jewish culture*. Boston: Academic Studies.
- Schweid E. (2008b). *The philosophy of the Bible as foundation of jewish culture. Philosophy of biblical narrative*. Boston: Academic Studies Press.
- Seuren P.A.M. (2002). *The Logic of thinking*. Amsterdam: Akademie van Wetenschappen.
- Shandro A. (2010). Text and context in the argument of Lenin's What is to be done? *Historical Materialism*, 18(3), 75–89.
- Shandro A. (2014a). Imperialism and the logic of hegemony. The „people” in the class struggle. W: A. Shandro. *Lenin and the Logic of Hegemony* (s. 250–288). Leiden: Brill.
- Shandro A. (2014b). Marxism, Lenin and the logic of hegemony. Spontaneity and consciousness in the class struggle. W: A. Shandro. *Lenin and the Logic of Hegemony* (s. 115–148). Leiden: Brill.
- Sion A. (1996). *Future Logic. Categorical and conditional deduction and induction of the natural, temporal, extensional and logical modalities*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (1997). *Judaic logic. A formal analysis of Biblical, Talmudic and rabbinic logic*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (1999). *Logic of causation. United and unfinished draft*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (2002). *Buddhist illogic. A critical analysis of Nagarjuna's arguments*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (2004). *Volition and allied causal concepts*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (2005a). *Phenomenology. Basing knowledge on appearance*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (2005b). *Ruminations. Sundry notes and essays on logic*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (2006). *Meditations. A spiritual logic*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (2009). *Logical and spiritual reflections*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (2010a). *The logic of causation. Definition, induction and deduction of deterministic causality phases I, II and III*. Geneva: Avi Sion.
- Sion A. (2010b). Talmudic hermeneutics. W: A. Schumann (red.). *Judaic Logic* (s. 104–131). Piscataway, NJ: Gorgias Press.
- Sion A. (2013). *A fortiori Logic. Innovations, history and assessments*. Geneva: Avi Sion.

- Sobel J.H. (2004). *Logic and theism. Arguments for and against beliefs in God*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spevack A. (2010). Apples and oranges. The logic of the early and later logicians. *Islam Law and Society*, 17(2), 159–184.
- Szymański A. (1981). *The logic of imperialism*. New York: Prager.
- Tal D. (2013). *Israeli identity. Between Orient and Occident*. New York: Routledge.
- Taubes J. (2010). *From cult to culture. Fragments towards a critique of historical reason*. Stanford: California University Press.
- Thom P. (2012). *The logic of the Trinity*. New York: Oxford University Press.
- Turner H. (1999). A logic of universal causation. *Artificial Intelligence*, 113(1), 87–123.
- Tzaban Y. (1998). *The new hebrew culture. Bases for a secular jewish identity*. W: Y. Malkin (red.). *Free judaism. Religion in Israel* (s. 125–136). Jerusalem: Free Judaism.
- Walbridge J. (2011). *God and Logic in islam. The Caliphate of reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wald M. (1944). *Jewish teaching on peace*. New York: Bloch.
- Wigoder G. (1998). *Słownik biograficzny Żydów*. Warszawa: Da Capo.
- Wine Sh. (1995). *Judaism beyond God*. Hoboken: Ktav Pub & Distributors.
- Wolfson E.R. (2014). *Giving beyond the gift. Apophasis and overcoming theomania*. New York: Fortham University Press.
- Zonta M. (2017). Medieval Judaic Logic and the Scholastic One in the 14th–15th Centuries Provence and Italy. *Studia Humana*, 6(2), 37–45.